

УДК 347.4(477):340.115

Н.Ю. Голубєва,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного процесу,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОЗНАКИ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. Стаття присвячена дослідженню ознак зобов'язання як цивільного правовідношення. Проаналізована специфіка зобов'язання як цивільного правовідношення, виявленні найбільш суттєві його ознаки.

Ключові слова: зобов'язання, ознаки зобов'язання, цивільне правовідношення, речове правовідношення.

Постановка проблеми. Зобов'язання з часів римських юристів і до наших днів завдяки своєму значенню в регулюванні цивільних майнових відносин завжди було предметом особливої уваги не лише законодавця, але й представників науки цивільного права. Здійснено чимало наукових розвідок цієї категорії, проте низка питань сучасного зобов'язального права, що постали у зв'язку з набранням чинності новим ЦК України не отримали глибокого теоретичного вивчення й аналізу, що ставить відповідні завдання перед наукою цивільного права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про поняття зобов'язання часто піднімається вченими як при розгляді загальних питань зобов'язального права так і при розгляді окремих зобов'язань: Т.В. Боднар, В.А. Васильєвою, Н.С. Кузнецовою, В.В. Луцем, Р.А. Майдаником, Є.О. Харитоновим та ін.

Метою статті є дослідження ознак зобов'язання як цивільного правовідношення.

Ознаки зобов'язальних правовідносин, як правило, у літературі розглядають у контексті порівняння їх із речовими та виключними правовідносинами.

Співвідношення зобов'язальних та речових правовідносин були розглянуті нами в попередніх публікаціях [1] та зроблено висновок, що зобов'язальні правовідносини відрізняються від речових правовідносин:

1) за колом пов'язаних ними осіб (у зобов'язанні це тільки кредитор і боржник, при цьому це відомі, конкретно визначені особи на момент виникнення відношення);

2) за об'єктом (у зобов'язанні це не річ, а дія зобов'язаної особи, при цьому в зобов'язанні об'єкт може бути не чітко визначений (наприклад, визначений генерично, альтернативно тощо);

3) за підставами виникнення (крім того, що ці підстави значно різняться, принциповим моментом є те, що зобов'язання може виникнути в результаті як правомірних, так і

неправомірних дій, а правовідношення власності в результаті правопорушень не виникають);

4) за конкретною формою, в якій виражаються права та відповідні обов'язки (у зобов'язанні — це вимога й борг);

5) за особливостями суб'єктивного права: у речових правовідносинах сутність суб'єктивного права зводиться до права на власну поведінку; у відносних правовідносинах вона стає правом вимоги конкретної поведінки від зобов'язаних осіб;

6) за характером реалізації (у зобов'язанні право кредитора може бути реалізовано лише при виконанні боржником своїх зобов'язань, а не за допомогою вчинення самою уповноваженою особою власних дій щодо певного блага, окрім особливостей, що містить ст. 621 ЦК України);

7) за особливостями правового регулювання (для зобов'язання важливіша не тільки регламентація виникнення, захисту й припинення права, а й чітко визначена процедура виконання зобов'язання);

8) за значенням для цивільного обороту (в зобов'язанні відображається динаміка цивільних прав і обов'язків, тобто зобов'язання опосередковує цивільний оборот, а речові правовідносини фіксують статичку, належність майнових прав поза обміном між учасниками цивільного обороту);

9) за часоміснування (зобов'язальне відношення завжди є тимчасовим: укладеним на відомий час або при невизначеному часі дії зобов'язання обмежено фактичною зацікавленістю кредитора у виконанні);

10) необхідністю взаємодії сторін (для зобов'язань характерною є необхідність взаємодії сторін зобов'язання, як договірних, так і недоговірних, для того щоб воно могло бути виконано,

натомість для речового права така взаємодія не властива);

11) коло зобов'язальних прав не визначено в законі, видів зобов'язань незрівнянно більше, ніж речових прав;

12) речові правовідносини завжди майнові, а зобов'язальні можуть бути й немайнровими.

Проаналізуємо також інші ознаки зобов'язання, які зазвичай не пов'язують із протиставленням «речові — зобов'язальні» правовідносини.

Будь-якому зобов'язанню притаманна певна сукупність визначальних ознак, до яких, зокрема, відносять їх майновий характер на відміну від немайнрових цивільних правовідносин [2, с. 73; 3, с. 44]. Основною ознакою зобов'язання вважають саме те, що зобов'язання передбачає процес («...динаміку...») переміщення майна чи будь-яких матеріальних результатів. З цього випливає, що зобов'язання є майновими правовідносинами. Цим зобов'язання відрізняються від особистих немайнрових відносин. Наприклад, при договорі купівлі-продажу (ст. 655) продавець передає майно у власність покупцеві, а покупець приймає майно й сплачує за нього певну грошову суму.

На думку Н.С. Кузнецової, зобов'язання опосередковують процес переміщення майна або інших матеріальних результатів, які також мають майновий характер. Таким чином, вони завжди виступають як майнові цивільні правовідносини [4, с. 372].

Очевидно, що стержневе місце зобов'язального права посідають майнові відносини. Суть цього тезису в тому, що за рахунок інструментарію зобов'язального права здійснюється переміщення матеріальних благ від одного суб'єкта цивільно-правових відносин до іншого. Під дією норм зобов'язального права відбувається динаміка цивільних правовідносин.

Дійсно, зобов'язальне правовідношення зазвичай опосередковує процес переміщення майна чи результатів праці, які носять майновий характер, тому зобов'язання в більшості випадків є правовідношенням майновим [5, с. 67].

Однак бувають і немайнові зобов'язання. Доведенню цієї тези присвячена наступна стаття автора [6] та зроблений висновок про необхідність відмови у науці від вузького підходу щодо захисту тільки майнових прав у зобов'язанні, сформульовано поняття немайнового зобов'язання (зобов'язання із немайновим змістом). Через свою природу право вимоги дій нематеріального характеру не здатне до обороту. Це впливає із самої природи нематеріальних благ, невідчужуваних від особи. Наприклад, у випадку укладання договору про безоплатну медичну чи правову допомогу абсолютно несправедливо вимагати від боржника такої самої безкорисності відносно третьої особи, як і до первісного кредитора. Запропоновано встановити вимоги до форми правочину, який породжуватиме зобов'язання із немайновим змістом для запобігання виникнення зловживань у цій сфері. Встановлено, що критерієм відмежування цивільних зобов'язань від моральних обов'язків, обіцянок побутового характеру є наявність у сторін волі надати своєму правочину юридичного характеру, якщо цей правочин відповідає вимогам закону, моральним засадам суспільства. Перешкоди в примусовій реалізації немайнової вимоги кредитора не можуть визначати її юридичний характер. Ці перешкоди і недійсність вимоги є питаннями різними і не взаємозв'язаними між собою.

Ознакою зобов'язання є особливість змісту зобов'язання (право вимоги та

борг); кредитор має право вимагати від боржника здійснення дій з надання йому певних благ, а боржник зобов'язується виконати відповідні дії.

Наступною ознакою зобов'язання є активний характер поведінки зобов'язаних осіб.

У зобов'язальному правовідношенні зобов'язані особи дійсно покликані до вчинення, як правило, певних активних позитивних дій. Покладення на учасника зобов'язання виконання пасивної функції може інколи мати місце, але зазвичай така функція не є єдиним юридичним об'єктом зобов'язання, а виступає як результат або доповнення до позитивних дій суб'єктів. Пасивна поведінка часто супроводжує активні дії.

Наприклад, сторонами договору комісії може бути встановлено зобов'язання послугоотримувача-комітента не укладати комісійних угод із реалізації на цій території таких самих товарів з іншими послугодавцями-комісіонерами, а на учасника підрядного договору спеціальною угодою може бути покладений обов'язок нерозголошення отриманої від контрагента інформації про нові рішення й технічні знання. Найбільше зобов'язання у вигляді утримання від дій застосовуються при створенні й використанні об'єктів виключних прав.

В розвиненому цивільному обороті об'єктом зобов'язання може бути й утримання від конкретних дій як самостійний об'єкт зобов'язання. Так, об'єктом зобов'язання, яке виникає внаслідок створення загрози завдання шкоди, є припинення боржником діяльності, що створює загрозу, тобто боржник зобов'язується до утримання від дій.

Поміж ознак зобов'язання називають також зумовленість змісту й характеру суб'єктивних прав підставами

виникнення та видом зобов'язання [7, с. 458].

Однак здається, що остання ознака не є такою, що дозволяє відрізнити зобов'язальні відносини від інших цивільних відносин. Зміст будь-яких відносин залежить від їх підстав і видової належності.

Уже згадувався відносний характер зобов'язання на відміну від речового правовідношення. Маємо поставити деякі акценти саме з точки зору ознак зобов'язання. Ознакою зобов'язання називають протиставлення управненій особі (кредиторові) конкретної зобов'язаної особи (осіб), що обумовлює відносний характер зобов'язальних правовідносин на відміну від речових прав, передусім права власності, в якому управненій особі протистоїть невизначене коло зобов'язаних осіб (абсолютний характер правовідносин).

Згідно з ч. 1 ст. 510 ЦК: «Сторонами у зобов'язанні є боржник і кредитор». Зобов'язальні правовідносини складаються між конкретними суб'єктами.

Цю ознаку Г.Ф. Шершеневич називав визначеністю осіб зобов'язального правовідношення [8, с. 346].

У літературі робиться висновок, що, з огляду на те, що зобов'язання — це відносні, а не абсолютні правовідносини, склад його учасників, предмет і зміст характеризуються визначеністю [9, с. 72].

Однак вважаємо, що ознака визначеності осіб у зобов'язанні, відносний характер зобов'язальних правовідносин не веде до обов'язкової визначеності й предмета та змісту зобов'язання. Так, з точки зору визначеності змісту зобов'язання можна поділити на зобов'язання з певним обсягом вимог і на зобов'язання з невизначеним змістом.

У зобов'язаннях з певним обсягом вимог точно відомо, виконання яких

обов'язків і в якому обсязі може вимагати кредитор від боржника. Такими є переважна більшість зобов'язань. У зобов'язаннях з невизначеним обсягом вимог (алеаторних) обсяг прав і обов'язків устанавлюється тільки в загальному вигляді. Конкретні суми, послуги тощо визначаються вже під час виконання зобов'язання.

Говорячи про визначеність осіб у зобов'язанні, особливо підкреслимо, що зобов'язання існує лише між взаємно відомими особами й не створює обов'язків для осіб, які не беруть участі в ньому як сторони (для третіх осіб). Але в випадках, передбачених законодавством або домовленістю сторін, зобов'язання може створювати для третіх осіб права, причому як щодо однієї, так і обох сторін зобов'язання. У цьому разі ми говоримо про зобов'язання за участі третіх осіб.

Таким чином, зобов'язання характеризується визначеністю саме осіб, що беруть участь у правовідношенні.

Ознакою зобов'язання називають «цілеспрямованість зобов'язання». Зобов'язання може бути охарактеризовано як правовий засіб забезпечення задоволення інтересів кредитора (це можуть бути і інтереси третьої особи, однак, кредитор тому вступає в зобов'язання, що його інтерес полягає у задоволенні інтересу іншої особи, наприклад, дитини у договорах банківського вкладу чи страхування).

Крім того, ознакою зобов'язання як цивільного правовідношення є специфічний арсенал способів примусу, що застосовуються до порушника при невиконанні та неналежному виконанні зобов'язання. Санкції встановлені законом чи договором на випадок порушення зобов'язання спонукають боржника до належного виконання свого обов'язку.

Тому здійснення зобов'язань забезпечується заходами державного примусу у формі санкцій, тобто передбачених законом несприятливих для особи правових наслідків, що настають у разі здійснення ним правопорушення. Для зобов'язального права характерна значна різноманітність санкцій, вживаних у разі порушення зобов'язань. До санкцій належать: стягнення збитків, пені (ст.ст. 549-552, 623, 624, 625 ЦК України); відмова кредитора від прийняття виконання зобов'язання, якщо воно внаслідок прострочення боржника втратило інтерес для кредитора (ч. 2 ст. 622 ЦК України); можливість зменшення ціни, безвідплатного усунення недоліків, відшкодування витрат на усунення недоліків, заміни товару у випадках продажу товару неналежної якості (ст. 678 ЦК України); відшкодування моральної шкоди, якщо це передбачено законом чи договором (п. 4 ст. 612, ст. 711 ЦК України, ст. 16 Закону «Про захист прав споживачів») тощо.

При цьому треба враховувати, що виконання дії залежить від боржника, боржник не може бути примушений до виконання дії, він може виконати й не виконати своєї дії, хоч невиконання дії супроводжується для нього неприємними юридичними наслідками. Отже, зобов'язання, як відношення, цілком залежне від іншої особи, є, по суті, сфера довіри, що робиться одними особами, кредиторами, іншим особам, боржникам [10, с. 296].

Зобов'язання дає кредиторі вимагати, але не змушувати до виконання дії, обіцяної боржником.

У зв'язку з цим виконання обов'язків, покладених на боржника, забезпечується системою заходів організаційного, економічного й правового порядку, встановлених в державі;

саме існування законодавства забезпечує виконання зобов'язань. Законом встановлюються принципи виконання зобов'язань, передбачається неприпустимість односторонньої відмови від зобов'язання або зміни його умов, встановлюється можливість примусового виконання зобов'язань тощо [11, с. 55].

Вірно констатував Д.І. Мейєр, що, звичайно, є засоби винагородити вірителя за невиконання дії з боку зобов'язаної особи; але ця винагорода за невиконання дії не те, що сама дія, але юридичний побут створює штучні прийоми для надання зобов'язальному праву тієї вірності, яка бракує йому, по суті, як праву тільки на дії іншої особи [12, с. 179].

Вказуючи як на одну з основних ознак зобов'язання — можливість судового захисту, маємо відповісти на питання про існування так званих «натуральних» зобов'язань та яким чином у законодавстві має бути відображено таке зобов'язання?

Відмінна риса натурального зобов'язання полягає в тому, що на вимогу кредитора в такому зобов'язанні не поширюється судовий захист. І сьогодні натуральні зобов'язання не лише визнаються доктриною й знаходять застосування в судовій практиці. По суті, саме на натуральне зобов'язання перетвориться будь-яке цивільно-правове зобов'язання, за яким кредитором пропущений термін позовної давності для пред'явлення вимог до боржника.

Про це свідчать, зокрема, чинні законоположення про те, що особа, яка виконала зобов'язання після спливу позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо вона в момент виконання не знала про сплив позовної давності (ч. 1 ст. 267 ЦК України).

Пряма вказівка на можливість виникнення натурального зобов'язання міститься в багатьох цивільних кодексах зарубіжних країн (Республіки Молдова, Нідерландів, Колумбії тощо).

Вченими пропонуються різні види натуральних зобов'язань, але це не відмінняє суті — визнання натуральних зобов'язань більшістю вчених. Вважаємо, що цивілісти мають на сьогодні важливе завдання — виявити випадки виникнення натуральних зобов'язань за вітчизняним законодавством (хоч прямо так і не названі, як у разі, зазначеному в ч. 1 ст. 267 ЦК України), запропонувати незакріплені в законодавстві випадки, що потребує практика, визначити межі поширення загальних норм про зобов'язання на натуральні зобов'язання.

Таким чином, специфіка зобов'язання як цивільного правовідношення полягає в такому: 1) зобов'язання в основному опосередкують процес переміщення матеріальних і нематеріальних благ; 2) зобов'язальні правовідносини завжди встановлюються з конкретним суб'єктом; 3) зобов'язання містять, як правило, обов'язок вчинити певні активні дії, але можуть включати й пасивні дії, в окремих випадках — включати тільки пасивні дії; 4) зобов'язальні відносини не створюють обов'язків для осіб, що не беруть участі в них як сторони. Разом із тим зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо борж-

ника та (або) кредитора (ст. 636 ЦК України); 5) об'єктом зобов'язання є певна поведінка боржника, предметом зобов'язання — ті речі або майно, нематеріальні блага, відносно яких існує інтерес учасників цього правовідношення; 6) специфікою змісту суб'єктивного зобов'язального права є те, що воно завжди є правом не на свої власні, а на чужі дії (боржника), зводиться не до дозволеності власних дій управоможеного, а до забезпечення можливості здійснення цих дій; 7) зобов'язання мають особливий зміст (право вимоги та борг), кредитор має право вимагати від боржника здійснення дій з надання йому певних благ, а боржник зобов'язується виконати відповідні дії; 8) встановлюється, як правило, на певний або визначений термін, тобто з розрахунку на подальше припинення; 9) застосуванні особливих способів примусу до порушника при невиконанні та неналежному виконанні зобов'язання, тобто при порушенні зобов'язання.

Ці ознаки певним чином корелюють із указаними вище в рамках співвідношення зобов'язальних і речових правовідносин, але виділяються нами окремо як найсуттєвіші характеристики зобов'язального правовідношення, що мають значення не тільки у співвідношенні абсолютних та відносних правовідносин, а як характеристика такої самостійної категорії в цивільному праві, як «зобов'язання».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голубева Н.Ю. Співвідношення зобов'язальних та речових правовідносин // Часопис цивілістики. — 2015. — № 19. — С. 13-18.
2. Боднар Т.В. Договірні зобов'язання як категорія цивільного права / Тетяна Валеріївна Боднар // Вісник Київ. нац. ун-та імені Т. Шевченка. Серія: Юридичні науки. — 2004. — № 60-62. — С. 73-75.
3. Цивільне право України : підручник : у 2 т. / за ред. Є.О. Харитонова, Н.Ю. Голубевої. — Х. : Одіссей, 2008. — Т. 2. — 832 с.

4. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / О.В. Дзера, Д.Б. Боброва, А.С. Довгерт [та ін.] ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. — 2-е вид., доп. і перероб. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Кн. 1. — 736 с.
5. Майданик Р. Поняття зобов'язання в цивільному праві України / Р. Майданик // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 3. — С. 67-71.
6. Голубева Н.Ю. Дійсність немайнових зобов'язань за ЦК України / Н.Ю. Голубева // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: збірник наукових праць. — Одеса: Юрид. літ-ра, 2012. — Том XII. — С. 300-313 // <http://www.naukovipraci.pnuoa.od.ua/arhiv/tom12/31.pdf>
7. Цивільне право України : академ. курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. — К. : Ін Юре, 2003. — Т. 1 : Загальна частина. — 520 с.
8. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права / Г.Ф. Шершеневич. — Тула : Автограф, 2001. — 720 с.
9. Сібільов М. Структура та основний зміст загальних положень про зобов'язання у проекті нового Цивільного кодексу України / М. Сібільов // Укр. право. — 1997. — Число 1. — С. 72.
10. Синайский В.И. Русское гражданское право / В.И. Синайский. — К., 1915. — Вып. 2 : Обязательственное, семейное и наследственное право. — 451 с.
11. Гонгало Б.М. Обеспечение исполнения обязательств / Б.М. Гонгало. — М. : Спарк, 1999. — 152 с.
12. Мейер Д.И. Русское гражданское право : в 2 ч. / Д.И. Мейер. — М. : Статут, 1997. — Ч. 1 (по испр. и доп. 8-му изд. — СПб., 1902). — 455с. — (Сер.: Классика российской цивилистики).

Голубева Н.Ю.

Признаки обязательственных правоотношений.

Аннотация. Статья посвящена исследованию признаков обязательства как гражданского правоотношения. Проанализирована специфика обязательства как гражданского правоотношения, выявлены наиболее существенные его признаки.

Ключевые слова: обязательство, признаки обязательства, гражданское правоотношение, вещное правоотношение

N. Golubeva

Features of the obligations legal relationship.

Summary. This article is dedicated to investigation of features of the obligations legal relationship as a civil legal relationship. The specific of the obligation as a civil legal relationship is analysed, its most important features are identified.

Keywords: obligation, features of obligation, civil legal relationship, right in rem.

